

הגות וחינוך

הרב צבי א' סלושץ

היצירה האמנותית ממבט היהדות

א. האמנות בראי האגדה

במדרש תנחומא פרשת שמיני (חי) וכן בתנחומא פרשת בהעלותך (וי) מסופר על קשייו של משה רבנו לעשות את המנורה. וזו לשון המדרש בפרשת שמיני: "שלושה דברים נתקשו למשה והראם לו הקב"ה באצבע ואלו הן: מעשה המנורה והירח והשקצים. מעשה המנורה כיצד היה? שבשעה שעלה משה והיה הקב"ה מראה לו בהר היאך יעשה את המשכן. כיוון שהראה לו הקב"ה מעשה המנורה נתקשה בה משה. אמר לו הקב"ה: הרי אני עושה אותה לפניך! מה עשה הקב"ה? הראה לו אש לבנה ואש אדומה ואש שחורה ואש ירוקה, ועשה מהן את המנורה גביעיה כפתוריה ופרחיה וששת הקנים והוא אומר לו: כך וכך עשה אותם. ואע"פ כן נתקשה בה הרבה משה לעשותה. מה עשה הקב"ה? חקקה על כף ידו של משה. אמר לו: וראה ועשה בתבניתם כשם שחקקתיה על כף ירך. ואע"פ כן נתקשה בה משה, ואמר (הקב"ה) מקשה תיעשה המנורה, כלומר מה קשה לעשות? (דורש הזהב לאש והמנורה תיעשה מאליה, שנאמר: 'מקשה תיעשה המנורה', כתיב תיעשה - מעצמה תיעשה".

ובפרשת בהעלותך במדרש תנחומא ישנה תוספת:

"אמר לו הקב"ה: לך אצל בצלאל והוא יעשה אותה. ירד משה ואמר לבצלאל ומיד עשאה מיד התחיל משה תמה ואומר: אני כמה פעמים הראה לי הקב"ה ונתקשיתי לעשותה ואתה שלא ראית אתה עשית מדעתך? בצלאלו בצל-אל היית עומד כשהראה לי הקב"ה עשייתה ואמר ועשיתו".

פלא שמשה רבנו אשר לתבונתו אין חקר לא למד לעשות המנורה אף לאחר שהראו לו שלוש פעמים, ואילו בצלאל שהיה בעת בנין המשכן רק בן שלוש עשרה שנה (סנהדרין דף סט, ע"ב) מיד למד לעשותה?

משה רבנו נתקשה בבעיה ערכית. הרי המנורה מסמלת את התורה והמצוות שנאמר: "כי נר מצוה ותורה אור" (משלי ו', כג), ועיקרה של המנורה, ירכה וקנה שהם מסמלים את עיקר חכמת התורה, ואילו הגביעים, הכפתורים והפרחים שבמנורה מסמלים את החכמה החיצונית של האמנות - כמו שמכנה אותם רבי יהודה הלוי בכוזרי: "אל ישיאך חכמת יון שאין לה כי אם פרחים". תמה משה איך אפשר להצמיד את הגביעים, הכפתורים והפרחים שהם רק קישוטים למנורה והם החכמה החיצונית של האמנות - לעצם המנורה שהם הירך והקנים, שהרי מקשה תיעשה הכל. בזה נתקשה משה רבנו איך ניתן לעשות איחוד של תורה קדושה עם אמנות בלי כל הפרדה?

על זה הראה לו הקב"ה צורה כדמות המנורה ירכה וקניה, גביעה, כפתוריה ופרחיה של אש שיש בה הרבה גוונים בשלהבת. ואף שבלהבה נראים בה גוונים שונים הרי היא מקשה אחת - כך גם התורה שנמשלה לאש שנאמר: "מימינו אש דת למו" (דברים ל"ג, ב) יכולה להכיל במקשה אחת תורה ואמנות והאחת משלימה את חברתה.

אולם משה עדיין מתקשה: סוף סוף אש היא דבר רוחני ויכולים הגוונים להשתלב זה בזה, אבל האדם כיצד יכול לחבר יחד תורה ואמנות? על כן חקק לו הקב"ה ציור דמות המנורה על ידו, לומר כשם שציור זה חקוק על כף ידך הגופני ויש ביניהם איחוד גמור, כך גם בלימוד חכמות חיצוניות כמו האומנות חייב להיות איחוד מושלם עם חכמת התורה.

ועדיין מתקשה משה רבנו, מה קודם למה תורה או מדע האמנות? והשיב לו הקב"ה: "השלך הזהב לאש והמנורה תיעשה מאליה". כלומר צרף חכמת האמנות יחד עם חכמת התורה ומעצמה יעשה החיבור האורגני. וגם על תשובה זו מתקשה משה להבין. אז שלחו בצלאל שתורתו וחכמתו היו מקשה אחת שנאמר "ראו קראתי בשם בצלאל בן אורי בן חור למטה יהודה. ואמלא אותו רוח אלקים בחכמה ובתבונה ובדעת" (שמות ל"א, ב-ג). אצל בצלאל הייתה מזיגה נפלאה של תורה ומדע האמנות, לכן זכה בצלאל לעשות המנורה. על כל מלאכת המשכן נאמר: "ויעשו כל חכם לב בעושי המלאכה" (שם ל"ו, ח), שעוד הרבה חכמי לב ידעו לעשות מלאכת המשכן. אבל את המנורה עשה בצלאל בלבד שנאמר: "ויעש את המנורה" (שם ל"ז, יז).

מכאן אנו למדים שרק מי שגדול בחכמת התורה כמו בצלאל בן אורי שהיה מלא "בחכמה ובדעת ובכל מלאכה, לחשוב מחשבות לעשות בזהב ובכסף ובנחושת" (שם ל"א, ד-ט) - כמו שהגדירו הרמב"ן בפירושו שם לפסוק ב: "כי אף בלומדים לפני חכמים לא ימצא בקי בכל האומנויות כולם", רק אדם כזה רשאי לעסוק באומנות.

ב. האמנות העממית

כל עוד בית המקדש היה קיים ועסקו בעבודתו, נתנו ישראל דרוך לכוחות הנפש האומנותיות, וכל מלאכת המשכן ובית ראשון בימי שלמה תוכיח¹. אבל כאשר נחרב בית המקדש ואין השכינה שורה בישראל, המימוש העצמי אינה מטרה בפני עצמה והאמנות עברה רק לשם שמים.

ציורים ותמונות או פיתוחי עץ ונחושת שימשו כאמנות יהודית בחפצי תשמישי קדושה הכל כדי לקיים "זה אלי ואנוהו" - התנאה לפניו במצוות (שבת קלג, ע"ב). החגים ומנהגי החגים צויירו ע"י ציירים ואמנים. ה"הגדה של פסח" משכה את לב האמנים לקשטה בציורים, ודומה ששום ספר מספרינו לא זכה להיות מצוייר כל כך הרבה כ"הגדה". התמונות שב"הגדה" אינן מצטמצמות בעניין חג הפסח ותוכן ההגדה בלבד, אלא יוצאות מתחום זה ומתארות מחזות שונים מן המקרא ומן ההיסטוריה היהודית.

ידועות תמונותיו של האמן-הצייר מוריץ אופנהיים (באמצע המאה ה-19) שהטיב להביע בציוריו תמונות של חיי היהודים המוקדשות לשבת ולחגי ישראל. כן היו יהודים ציירים שהביעו בציור את חגי ישראל, כל אחד בדרך מחשבתו המיוחדת. הצד השווה לכולם שהאמנות מבטאת הגשמת הצד הרוחני והסימבולי של היהדות.

ג. האמנות בהלכה

למה קוראת התורה אמנות? - לכל מלאכת מחשבת (שמות ל"ב, לג). כלומר כל מלאכה שנעשית ע"י חרש חכם באמנות ע"י עבודה בהגות ובתשומת לב ובחכמה. כל מלאכה שיש בה משום מחשבה מהותה העיקרית של מיכלול העשייה - נקראת אמנות.

התייחסות ההלכה כלפי האמנות לשלבה בתוך היהדות בעייתית היא (למעט יצירות של נוי סוכה ובתי כנסת² וכיו"ב) ויש בה הרבה אתגרים ונסיונות קשים. את יצירות האמנות אנו קולטים בחושינו: בראיה ובשמיעה בתוספת תפיסתנו השכלית ותגובתינו הרגשית, ורק אח"כ אנו מקבלים הבנה לרוחן של יצירות האמנות. כל יצירה אמנותית היא יצירה של אדם-אמן, ויש בה מתוכנה של התקופה ושל התרבות בה נוצרה. כמוכן שלכל יצירה יש תוכן מסויים ושימוש או

1. ראה בספר מלכים א' פרק ו'.

2. על בעיית ציורים ואמנות בבית כנסת וציורים בספרי תפילה, עיין באריכות בתוסי' יומא דף נד, ע"א ד"ה כרובים דצורתא.

תכלית. משום כך ההלכה נוהרת מלקרב יצירות אמנות לבית היהודי, אלא אם יודעים אנו את מקורן של היצירות והסיבות שהולידו את היצירה.

בכל סוגי האמנות קיים המבנה היסודי המחייב את תוכן היצירה וגורם עונג לעין או יצירה מוזיקאלית לאוזן. לכן חז"ל אסרו להסתכל על צורות ודיוקנאות של חיות ובני אדם אם יצירתם נעשתה עבור עבודה זרה או למשמשיה. אולם אם נעשו לנוי בלבד מותר להסתכל בהם ולהנות מהם³. כן אסרו לשמוע יצירות מוזיקאליות שחוברו לשם עבודה זרה. גם בעיית הפיסול נידונה בהלכה ולא כל פיסול מותר⁴. אם הפיסול נועד לשמש תפאורה אדריכלית - מותר, ואם לפולחן אסור. כל יצירות אמנות שמגרות את היצרים נאסר ליצרן ונאסר להסתכל עליהן. יצירות מוזיקאליות בצירוף מילות של דברי חשק מגרים וניבול פה אסורים בהאזנה, וכולן נאסרו משום "ולא יראה בך ערות דבר" (דברים כ"ג).

ד. לימוד האמנות

האם ההלכה אוסרת ללמוד אמנות? - באופן כללי התשובה: לא! כשאנו מדברים על ערכים, יש לזכור שהאמנות היא ערך שניתן לאמוד אותו לפי צרכי היחיד והציבור. מותר לעסוק בכל ענפי האמנות השונים אם הם סולם לעלות לחכמת התורה ולקיום מצוותיה. למשל: כל צורה של ציור או של פיסול אסורים מצד ההלכה לעשותם ולהתבונן בהם, רק אם הם נעשו כדי להתלמד, להבין ולהורות לצרכי ציבור - מותר. וכך שנינו במסכת ראש השנה דף כד, ע"א שרבו גמליאל הנשיא היו לו דמויות צורות לבנה בלשכתו בשעה שהיה בודק את העדים שראו את מולד הלבנה. ושאלו בתלמוד: ואיך עשה רבן גמליאל דמויות כאלה והרי כתוב בתורה "לא תעשון אתי" (שמות כ', כג) - לא תעשו כדמות שמי? ומתרצת הגמרא שרבו גמליאל עשה דמויות אלה כדי להתלמד, לבדוק את העדים שיראו לו כיצד ראו את הלבנה במולדה. נמצא שמותר לצייר או לפסל דמויות אם צריכים ללמד אחרים להבינם מה מותר ומה אסור. וכן נפסק ב"שלחן ערוך" יורה דעה סימן קמ"א סעיף ד': "ואם הם (הצורות) להתלמד להבין ולהורות כולם מותרות אפילו בולטות".

או לדוגמה לימוד פיתוח הקול או לימוד המוזיקה חשוב מאוד ללימוד שירת הלויים בבית המקדש. לכשיבנה בית המקדש והלוויים יהיו מוכנים לעבודת המקדש, חלק מעבודתם הוא "שירות בשם ה'", כלומר לשיר ולנגן בכל זמר בעת ניסוך היין בקרבנות ציבור של עולות ושלמי עצרת. שירה זו וניגון בכלי זמר, הם

3. ראה שבת דף קמט, ע"א ובתוס' שם ד"ה ודיוקנאות.

4. ראה ב"שלחן ערוך" חלק יורה דעה סימן קמ"א סעיפים ו-ז.

5. ראה "כסף משנה" לרמב"ם בפרק ג' מהלכות כלי המקדש הלכה ז'.

חכמה גדולה וצריכה לימוד המוזיקה⁵. לוי נפסל מלשיר בבית המקדש אם קולו אינו ערב כגון שהתקלקל קולו⁶. כדי ששירת הלוויים תהיה עריבה היו משתפים לשירה ליווי של תזמורת עם כלים רבים: "ובמה היו מנגנים? בנבלים ובחלילים וכנורות וחצוצרות וצלצלי"⁷ אם לא ילמדו אמנות השירה והמוזיקה, כיצד ידעו ללמד את הלויים שירה ונגינה?

בימינו לימוד שירה לתפילה במקהלה וכן לימוד פרקי חזנות לתפילה - אמנות היא וצורך מצוה הוא - מותר. לימוד האמנות הותר אלא כשצריך ללמוד החכמה לצורך הבנת קיום התורה, ולא הותר ללמוד אמנות לשם ידיעת החכמה עצמה מפני עריבות והנועם שמוצא בה.

6. רמב"ם שם הלכה ח'.

7. רמב"ם שם הלכה ד'.